

נטיעות בשמיטה לצורך כיבוש הארץ

מאת : נעם יהודה גבירץ

מורה מלווה : הרב יעקב רט

תוכן עניינים :

1.....	שער
2.....	תוכן עניינים
3.....	הקדמה
4.....	סוגיות דומות בהלכה
6.....	בירור הלכות נטיעה בשמיטה
10.....	מצוות יישוב א"י
14.....	הנטיעות בימינו
17.....	פסקי רבנים בני זמננו
21.....	סיכום
22.....	נספחים
23.....	רפלקציה
24.....	ביבליוגרפיה

הקדמה

בשנה האחרונה, בעקבות נטיעות לקראת ט"ו בשבט שערכה הקרן הקיימת לישראל (להלן קק"ל), ניטעו בארץ מספר רב של עצים לצורך ייעור של חלקות בארץ למטרות אקולוגיות וביטחוניות.

שיטה זו, ייעור קרקעות בהתאם לאינטרס ההתיישבותי בארץ ישראל, נהוגה בארץ ע"י התנועה הציונית אף לפני קום המדינה. שימוש בייעור נהוג בידי קק"ל כבר מאז שנת ה'תרס"ד.

במהלך השנים ניטעו למעלה מ-240 מיליון דונם של שטחים מיוערים.

עם זאת, בשנה האחרונה התנהל דיון תקשורתי ופוליטי בנושא הנטיעות והיו אף שקראו לעצור אותן לחלוטין. הסיבה לפולמוס הייתה התפרעות של אוכלוסיה בדואית שהתגוררה בסמוך לאזור הנטיעות וטענה לבעלות עליו. בעקבות הטענות הנ"ל, תושבים בדואים רבים שחשו הזדהות עם הטענה החלו בהתפרעויות והפגנות אלימות בהן נשרפו צמיגים, הושלכו אבנים והועלה באש רכבו של כתב 'הארץ'.

בעקבות ההתפרעויות היו שקראו לבטל את הנטיעות, לשנות את מיקומן או לדחות אותן למועד פחות רגיש מבחינה פוליטית.

גורמים אחרים קראו לקיים את הנטיעות בכל מחיר בשל החשש שאותם המתפרעים הבדואים יפרשו את ההפסקה בנטיעות כרפיסות וחוסר ריבונות ופעולה כזאת תעודד התפרעויות כדוגמת זו בהמשך.

במקביל, התקיים דיון במישור ההלכתי בנושא הנטיעות שהוביל גם הוא לפעולות פוליטיות.

מצד אחד, הנטיעות נעשו בשנת השמיטה. אי לכך, ישנה בעיה הלכתית חמורה ולכאורה אף איסור תורה בנטיעה במועד הזה, ע"י קק"ל או כל גוף או אדם פרטי אחר.

מצד שני, הנטיעות נעשו למען כיבוש הארץ. אם כך, אולי ייטב אם הנטיעות יתקיימו כהלכתן לצורך קיום המצווה שאולי לא יתאפשר קיומה במקומות אלו גם בשנה הבאה.

סוגיות דומות בהלכה

זוהי לא הפעם הראשונה שבה נתקלת ההלכה היהודית בסתירה בין הלכה מפורשת לבין כיבוש הארץ או הגנתה. בש"ס קיימות סוגיות רבות שלהן נקודות משיקות לסוגייתנו, ואף למעלה מכך.

בגמרא מופיעה סוגיה דומה להפליא לסוגיה שלנו¹:

"הלוקח בית בארץ ישראל כותבין עליו אונו אפילו בשבת בשבת סלקא דעתך אלא כדאמר רבא התם אומר לנכרי ועושה ה"נ אומר לנכרי ועושה ואע"ג דאמירה לנכרי שבות היא משום ישוב ארץ ישראל לא גזרו ביה רבנן"

כלומר, אדם שקונה בית בארץ ישראל מגוי כותב את שטר המכירה על הבית אפילו בשבת.

עם זאת, הגמרא הוסיפה הסתייגות מיד לאחר מכן וכתבה שמדובר כאן רק באמירה לגוי לכתוב את השטר ולא כתיבה בידי יהודי ממש.

הגמרא מנמקת את הפסק בכך שאמירה לגוי לכתוב שטר אסורה רק משום שבות (קרי, איסור דרבנן) ומשום יישוב ארץ ישראל' חכמים לא קבעו את האיסור. התוס' במקום² הוסיף וסייג שרק לצורך יישוב ארץ ישראל ניתן לעבור על איסור חכמים ולא לצורך איסורי דאורייתא אחרים.

היו שהרחיבו את ההיתר להגיד לפועלים לעשות מלאכה אף מדאורייתא לצורך יישוב ארץ ישראל במצב שלא בטוח שיחזור על עצמו במידה וימתינו לאחר השבת. לעומתם, היו שצימצמו את ההיתר רק למצב בו האיסור שנאמר לפועלים לבצע הינו מדרבנן בלבד. נעייך בדברי כף החיים³:

"חצר של ישראל בארץ הקדושה ת"ו, שהיה חרב ושמם, ועל ידי פיזור ממון לאילי הארץ ניתן רשות לבנותו, מותר להניח לפועלים לעשות מלאכה אפילו בשבת בכל

¹ בבא קמא פ:

² תוס' ד"ה 'אומר לנכרי ועושה' שם.

³ כף החיים אור"ח ס' רמד י'.

גווני, ואפילו בפרהסיא, דחיישינן שמא יחזרו בהם ויישאר חרב. ומשום ישוב ארץ ישראל מוסכם מכל הפוסקים ז"ל להיתר, דעיקר איסור מלאכה אינו אלא משום אמירה לגוי, והותר משום ישוב ארץ ישראל, וכן עשו מעשה רב בעה"ק ירושלים ת"ו.

מדבריו של כה"ח נראה כי יש היתר להגיד לפועלים (שאינם יהודיים) לעבור על איסור תורה בשביל לבנות בית בארץ ישראל וליישובה. יתרה מכך, הוא אף מעיד שדבר זה נעשה בירושלים. כמוהו כתבו גם הרמב"ן⁴, הריב"ש⁵, שו"ע⁶, מ"ב⁷ ועוד רבים נוספים.

למרות זאת, היו פוסקים אחרים, כדוגמת הרמ"א⁸ והמג"א⁹, שפסקו שכל הסוגיה היא לשיטת מי שסובר שאמירה לגוי לעבור על איסור שבת היא 'שבות דשבות' - כלומר שגם הכתיבה של הגוי היא מדרבנן וגם האמירה לגוי היא מדרבנן, כך שלצורך מצוות יישוב א"י נדרשות שתי קולות. כדעה זו פסק הרב קוק בשו"ת משפט כהן סימן קמו וקרא שלא לחלל שבת בשום פנים ואופן אף לא למען א"י.

למרות הדמיון הרב בין הסוגיות, עדיין ישנם מספר הבדלים בין נטיעות בשמיטה לבין קניית בית בשבת מגוי. ראשית, האיסור שהותר לצורך קניית הבית היה איסור דרבנן בלבד, אמירה לגוי (לרוב הפוסקים). יהיה עלינו לברר את המעמד ההלכתי של איסור נטיעות בשמיטה והאם תוקפו מדאורייתא או מדרבנן. שנית, קניית הבית היא צורך מובהק של יישוב ארץ ישראל. לא ברור האם נטיעת העצים אכן עונה על הגדרה זו. נאלץ לברר גם את ההגדרה ההלכתית של 'יישוב ארץ ישראל'. בנוסף לכך, ייתכן שקיים שוני בין התנהלותו של אדם פרטי לצורך קניית בית לבין התנהלותה האסטרטגית של מדינה שלמה. בנושא זה, בשל היקפו העצום, לא נעסוק במאמר.

⁴ רמב"ן שבת קל.

⁵ שו"ת הריב"ש שפז (לקראת הסוף).

⁶ שו"ע אר"ח סימן שו, סעיף יא.

⁷ מ"ב מה-מז שם.

⁸ רמ"א על השו"ע אר"ח סי' ש"ו ס' י"א

⁹ מג"א שם ס' כ'. מקורות 8 ו-9 הובאו ונפסקו ע"י הרב קוק, שו"ת משפט כהן, ס' קמו.

בירור הלכות נטיעה בשמיטה

אחד ההבדלים המשמעותיים בין סוגיית 'הלוקח בית בא"י לבין סוגיית 'הנטיעות בנגב' הוא האיסור שעליו עוברים כדי לקיים את מצוות יישוב א"י.

כפי שכבר הוזכר, לדעת רובם המוחלט של הפוסקים האיסור עליו מותר לעבור ע"מ לקיים את מצוות יישוב א"י הינו איסור שבות בלבד של אמירה לנוכרי לבצע מלאכה האסורה מדאורייתא.

התורה אסרה על עבודת הקרקע בשנת השמיטה¹⁰:

"וּבַשָּׁנָה הַשְּׁבִיעִית שְׁבֵת שְׁבֵתוֹן יִהְיֶה לְאֶרֶץ שְׁבֵת לִי-הוּא שְׂדֵךְ לֹא תִזְרַע וְכַרְמְךָ לֹא תִזְמַר"

למרות זאת, בתורה הוזכרו ארבעה איסורים בלבד בעבודת הקרקע - זריעה, זמירה, קצירה ובצירה.

לכן, נחלקו הפוסקים מניין לאיסור נטיעה בשביעית.

לדעת פוסקים רבים, איסור נטיעה נכלל באיסור זריעה ועל-כן נטיעת עץ בשמיטה אסורה בלאו מדאורייתא^{11 12 13 14}. לשיטתם, אין הבדל בין המלאכות שהוזכרו בפירוש בתורה לבין מלאכת הנטיעה. הם מביאים טעמים רבים לשיטתם. למשל, ישנו קל וחומר שלפיו לא הגיוני שדין נטיעה (שהיא יצירת צמח חדש ואיסורה מדרבנן) יהיה קל יותר מדין זמירה (שהיא רק שימור הקיים ואסורה מהתורה).

¹⁰ ספר ויקרא (כה, ד):

¹¹ פירוש רבינו שמשון (שביעית פ"א מ"א; פ"ב מ"ו) לשיטת רבינו תם שהובא שם האיסור הוא רק מדרבנן.

¹² מנחת חינוך (מצווה שכז אות ב.) גם שם שיטת ר"ת מובאת.

¹³ ר"ן (שבת לא ע"ב מדפי הר"ף ד"ה תנא הזורע).

¹⁴ חז"א (שביעית סי' יז ס"ק כד ד"ה שם משום).

עם זאת, ערוך השולחן¹⁵ הביא דעה שלפיה איסור כל המלאכות בעבודת השדה שלא הוזכרו בתורה הוא רק משום ביטול עשה של שביתת הקרקע.

בנוסף, ישנם פוסקים שפסקו שאיסור נטיעה הינו מדרבנן בלבד¹⁶ ¹⁷. על כך כתב המהריט"ץ (תלמידו של רבי יוסף קארו) שאיסור זריעה נאסר מכיוון שהוא מגדל גידולים שגם הם אסורים מטעם שביעית, אך גידולים שאינם נאסרים, כגון גידולים של נטיעות שמיטה, אינם נאסרים בנטיעה אלא מדרבנן¹⁸. לשיטה זו, כפי שנרחיב בהמשך, משמעות רבה בנושא נטיעת עצי סרק שאינם מניבים פירות.

אם כך, שתי הדעות המרכזיות הן שנטיעות בשמיטה אסורות משום לאו. או, לחילופין, שנטיעות אלו אסורות מדרבנן בלבד.

עם זאת, ייתכן ויש קולא נוספת בנטיעות כפי שהן מתרחשות בק"ל. בנטיעות כיום, נשתלים מגוון עצים, כאשר הדומיננטים מביניהם הם האורן ואלון, אך כל העצים, ללא יוצא מן הכלל, הם עצי סרק בלבד והם אינם נושאים פרי הראוי למאכל אדם.

נעייין, האם דין עצי סרק עשוי להיות קל מדין עץ פרי?
נתבונן בדברי הירושלמי¹⁹:

”רבן שמעון בן גמליאל אומר, נוטעין אילן סרק בשביעית”

לפי פשט הירושלמי (וכן נכתב בתוספתא²⁰) נראה כי ניתן, לפחות מהתורה אם לא אף מדברי חכמים, לנטוע בשביעית עצי סרק. עם זאת, הרמב"ם²¹ פסק שלא כמו

¹⁵ ערוך השולחן (הלכות שמיטה סימן יט סעיף ג).

¹⁶ ר"ת שהוזכר במקורות 11 ו-12.

¹⁷ רבינו חננאל (שבת עג ע"ב ד"ה אמרינן)

¹⁸ שו"ת מהריט"ץ (החדשות סי' קעו). גילוי נאות, קיבלתי הפניה אמינה למקור זה אך כשפתחתי בו לא מצאתי את הדעה הזו (אולי לא הצלחתי למצוא את המקום הנכון). מצרף קישור בו ניתן לעיין (הוצאה ישנה מאוד) [https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=1144](https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=1144&pgnum=302&st&https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=1144)

¹⁹ ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ד)

²⁰ תוספתא (שביעית פ"ג הי"ט)

²¹ רמב"ם (הל' שמיטה פ"א ה"ה)

רשב"ג (יש שמבארים טעמו משום שהקידומת 'רשב"ג אומר' משמעה שחכמים חולקים עליו והרמב"ם פסק כחכמים²²) וכן הציץ אליעזר²³ ופוסקים נוספים פסקו שלא כמו רשב"ג.

אך עדיין ניתן לשאול גם לשיטתם, האם גדר האיסור בירושלמי הוא מאיסור דאורייתא או שמא רק מטעם איסור דרבנן? כלומר, האם כאשר חכמים חלקו על רשב"ג הם אסרו את הנטיעה מדאורייתא או מדרבנן בלבד?

בנושא זה נחלקו האחרונים.

ישנם פוסקים שאסרו את נטיעת עצי הסרק מהתורה, כדוגמת החזו"א²⁴ ושבט הלוי²⁵.

אך פוסקים רבים אחרים אסרו את נטיעת עצי הסרק רק מדרבנן, כדוגמת ערוך השולחן²⁶ והרב צבי פסח פרנק²⁷.

נזכיר, על-מנת להתיר את הנטיעות בשמיטה אין צורך למצוא היתר לנטוע בשמיטה ממש אלא אפילו למצוא איסור מדרבנן בלבד. במקרה כזה, כפי שביארנו לעיל, נוכל להקל בשל הצורך בקיום מצוות יישוב א"י כפי שתואר בסוגיית 'הלוקח בית בא"י'. כמובן שאם נוכל להקל בעוד אופנים כגון אמירה לנוכרי לנטוע ולא ע"י יהודי נוכל לצרף זאת כדי להקל.

כרגע, מצאנו שני היתרים שבהם ישנה מחלוקת בגדר האיסור - נטיעה בשמיטה ונטיעת עצי סרק בפרט.

בכל אחד מההיתרים הנ"ל ישנה מחלוקת האם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן בלבד. בהחלט ניתן להגיד שצירוף של שתי הקולות יביא להסכמה רחבה למדי כי האיסור בנטיעה זו הוא מדרבנן בלבד.

²² כסף משנה, שם

²³ שו"ת ציץ אליעזר (חי"א סי' סח אות ו) שהביא גם את מוהר"י קורקוס וערוך השולחן.

²⁴ חזו"א (שביעית סי' יט ס"ק כ ד"ה ובתוס')

²⁵ שו"ת שבט הלוי (ח"ג סי' קנח)

²⁶ ערוך השולחן (הל' שמיטה סי' יט סעי' ה)

²⁷ הרב צבי פסח פראנק (כרם ציון, ח"ד קונטרס ישועת הארץ סי' א הערה א)

נוסיף כי ישנה דעה²⁸ לפיה ניתן לשתול בשמיטה כאשר נוטעים את האילן כחלק מגוש אדמה (כפי שאכן נהוג היום בנטיעות), אך רבים מאוד החולקים על דעה זו²⁹.

עדיין נותר לברר את מעמד הנטיעות בנגב ולתהות האם אכן מדובר בקיום מצוות יישוב ארץ ישראל באותה המידה כמו בניית/קניית בית.

²⁸ ספר השמיטה (עמ' יח סעי' י)

²⁹ חזו"א (שביעית סימן יט ס"ק כ ובמקומות רבים נוספים) וכן הרב מרדכי אליהו (מאמר מרדכי, שביעית פ"ה סעי' ג) ועוד אחרונים רבים.

מצוות יישוב ארץ ישראל

ביארנו את מעמד הנטיעות בשמיטה במקרה של נטיעות קק"ל (אם כי כמובן ישנם עוד היבטים רבים שהנייר קצר מלהכיל לגביהם לא הרחבנו). עם זאת, נותרה עוד השוואה מהותית בין סוגיית 'הלוקח בית בא"י לבין סוגייתנו - הגדרת יישוב א"י.

יש לשאול, האם אכן נטיעה של עצים בדרום במציאות של ימינו מהווה 'יישוב א"י' או שהנטיעות היום אינן בגדר המצווה מכיוון שהן אינן ממש קנייה של שטחים בא"י מידי גויים.

כדי לענות על שאלה זו, נצטרך להגדיר תחילה מהי "מצוות יישוב ארץ ישראל" והאם יש הבדל בינה לבין מצוות "כיבוש ארץ ישראל".

ראשית, בתורה נכתב³⁰:

"דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל אֶרֶץ כְּנָעַן. וְהוֹרַשְׁתֶּם אֶת כָּל יְשֵׁבֵי הָאָרֶץ מִפְּנֵיכֶם וְאַבְדַּתֶּם אֶת כָּל מִשְׁכֵּי־תֵם וְאֶת כָּל צִלְמֵי מִסְכַּתֶּם תֵּאַבְדוּ וְאֶת כָּל בְּמַתֶּם תִּשְׁמִידוּ. וְהוֹרַשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ וְיִשְׁבְּתֶם בָּהּ כִּי לָכֶם נִתְּנִי אֶת הָאָרֶץ לְרִשְׁתָּהּ אֹתָהּ. וְהִתְנַחַלְתֶּם אֶת הָאָרֶץ בְּגוֹרֵל לְמִשְׁפְּחֹתֵיכֶם לְרֹב תִּרְבּוּ אֶת נַחֲלָתוֹ וְלִמְעַט תִּמְעִיט אֶת נַחֲלָתוֹ אֶל אֲשֶׁר יֵצֵא לוֹ שָׁמָּה הַגּוֹרֵל לוֹ יִהְיֶה לְמִטּוֹת אֲבֹתֵיכֶם תִּתְנַחֲלוּ"

כלומר, בתורה נכתב ציווי מפורש לעמ"י לכבוש את הארץ, ליישב אותה ולרשת אותה מהיושבים עליה. ולמרות זאת, הרמב"ם לא הכניס ציווי זה לספר המצוות שכתב.

לעומתו, הרמב"ן בהגהותיו על ספר המצוות, טען שזוהי מצווה שהשמיט הרמב"ם שלא בצדק מספרו, וכך כתב³¹:

³⁰ במדבר לג, נא-נו

³¹ השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם, מ"ע ד'. וכן בפירושו לתורה במדבר לג, נג.

"נצטווינו לרשת את הארץ אשר נתן האל יתעלה לאבותינו לאברהם יצחק וליעקב, ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה, וזהו שנאמר: והורשתם את הארץ וישבתם בה, כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה. והתנחלתם את הארץ, אשר נשבעתי לאבותיכם"

עם זאת, פרשנים רבים חלקו על הרמב"ן וכתבו שישנה מצווה לכבוש את הארץ מיד העממים שישבו בה בימי יהושע אבל לפחות בפרק הזה לא קיימת מצווה ליישב את הארץ ו'להפריח את השממה' אלא הבטחה בלבד שלאחר שנירש את הארץ נוכל להתיישב בה לבטח. כך כתבו רש"י, רבנו בחיי, המלבי"ם, אורה"ח והספורנו³². מחלוקת הרמב"ן ושאר הפרשנים מתמשכת לאורך פרשיות רבות בתורה³³.

למרות זאת, רבנים רבים במהלך הדורות פרשו את דברי הרמב"ם בשלל דרכים על-מנת לתרץ ולמצוא את מצוות יישוב הארץ גם בדבריו.

יש שטענו כי גם לפי הרמב"ם קיימת מצווה ליישב את הארץ, אך מצווה זו היא מדרבנן בלבד³⁴.

לעומתם, האבני נזר טען כי הרמב"ם לא מנה את מצוות יישוב א"י בספר המצוות מכיוון שהיא אותה המצווה כמו מצוות "החרם תחרימם"³⁵, כלומר כיבוש העממים שהיו בארץ לפני כיבושה. (ייתכן שע"פ שיטה זו, אין הבדל בין כיבוש הארץ ויישובה ולכן כל הדיון בנושא יישוב הארץ תקף בכל מקרה גם לנטיעות בארץ). בספר "אם הבנים שמחה" הובא תירוץ מרתק להשמטה של הרמב"ם שטומן בחובו תורה אידאולוגית שלמה³⁶:

"דבזה תירץ דעת הרמב"ם, שלא מנה מצוות עשה דיישוב ארץ ישראל בתרי"ג מצוות, אף דגם לדידיה הווי מן התורה, והוא על פי הכלל שהשריש בשורש הרביעי מספר המצוות, שלא למנות ציוויים הכוללים כל התורה כולה; אם כן, כיוון דיישוב

³² כל הפרשנים הללו שם.

³³ דברים א, ח. דברים א, כא. וכן דברים יא, לא. בנוסף, ישנן פרשיות רבות נוספות בהן דעת כל הפרשנים תמימה כי יש לפרשן בדרך של הבטחה.

³⁴ פאת השולחן, בית ישראל א', יד.

³⁵ אבני נזר, יו"ד, תנ"ד

³⁶ אם הבנים שמחה, עמ' קנד

ארץ ישראל הוא מצווה יקרה כל כך, שהוא כלולה מכל המצוות, וכוללת כל התורה, וכל קביעת המועדים וראשי חודשים וכל מצוותיה תלויין בה... וכן כל חיית האומה תלוי בה, אם כן הוא מצווה כוללת ולא פרטית; על כן אינה באה בחשבון המצוות, שבאה לחשוב רק מצוות פרטים"

כלומר, לפי "אם הבנים שמחה" המצווה ליישב את ארץ ישראל היא מצווה כל-כך בסיסית ויסודית בתורה עד שהרמב"ם לא נדרש לכתוב אותה - כל המצוות כולן הן בסיס של מצוות יישוב א"י. לפי פירוש זה, אי אפשר להסביר מצוות כגון עיבור החודש וקביעת המועדים מבלי להתייחס לתקומת עמ"י בארצו. לפיו נראה, כי בספר המצוות לא נמנו מצוות כלליות מעין אלו אלא רק מצוות פרטיות שאינן כלל ישראליות וכוללות. עם זאת, ראוי לציין שישנם פרשנים נוספים שפרשו כמו "אם הבנים שמחה" אף הרבה שנים קודם לכן³⁷.

הסבר דומה שניתן להשמטת הרמב"ם ע"י הרצי"ה קוק הינו שמצוות יישוב הארץ היא התכלית של שאר קיום המצוות ולכן לפי הרמב"ם היא איננה מצווה בפני עצמה אלא מכלול כל המצוות³⁸.

בנוגע לשאלה האם קיים הבדל בין המושגים 'מצוות יישוב הארץ' ו'מצוות כיבוש הארץ' כבר כתב הרמב"ן³⁹:

"וזו היא שחכמים קורין אותה מלחמת מצווה, וכן אמרו בגמרא סוטה: "אמר רבא: מלחמת יהושע לכבוש, דברי הכול חובה... ולשון ספרי: "וירשתה וישבת בה: בזכות שתירש - תשב... ואומר אני כי המצוה שחכמים מפליגים בה והוא דירת ארץ ישראל"

כלומר, ע"פ הרמב"ן אין הבדל בין מצוות כיבוש הארץ ויישובה שאחת גוררת את השנייה.

³⁷ שו"ת נשמת כל חי (נכתב ע"י ר' חיים פלאג'י) יר"ד סי' מח, דף עה ע"ב, - מובא בשו"ת יחוה דעת ח"ה סי' נז ד"ה ו'נודע שהרמב"ן'.

³⁸ לנתיבות ישראל, ח"א, מהדו' ירושלים תשל"ט, עמ קפא

³⁹ רמב"ן, השגות לספר המצוות לרמב"ם מצווה ד.

אם כן, ניתן לקבוע שפוסקים רבים פסקו, אפילו בשיטת הרמב"ם, כי מצוות יישוב א"י הינה מצווה מדאורייתא או לפחות מדרבנן. בכל מקרה, המצווה דוחה איסור שבות בשבת כמתואר בסוגיית "הלוקח בית בא"י".
לכן, ניתן להגיד כי מצוות יישוב ארץ ישראל אכן תדחה את איסור הנטיעה בשביעית, שכפי שהוכחנו, לרוב הדעות הינה מדרבנן.

למרות זאת, עדיין נשאלת השאלה האם נטיעת עצים בא"י (ובפרט במציאות העכשווית) נכללת בגדר המצווה. האם נטיעות בימינו עונות על גדר "כיבוש א"י"?

הנטיעות בימינו

הרמב"ן, כפי שהבאנו וביארנו אותו בסוף החלק הקודם, כתב שמצוות יישוב א"י וכיבושה חד הן. למרות זאת, ניכר מדבריו שעיקר המצווה היא כיבוש ויישוב פרקטי של ארץ ישראל (כדוגמת נטיעת פרדסים וכרמים) ולא ייעור סתמי של עצי סרק שאינם מביאים תועלת ישירה לאדם.

אם כך, נצטרך למצוא את טעמן הפרקטי של הנטיעות כפי שהובאו ע"י קק"ל ולראות האם הן עונות על הגדרת כיבוש הארץ, יישוב הארץ או שהן מנהג חביב ותו לא.

ע"פ אתר האינטרנט של קק"ל, ישנם שלושה סוגי נטיעות למטרות שונות:

א. על מנת להסתיר יישובים בעוטף עזה מפני ירי ישיר נטעו קק"ל בעבר עצים רבים מסביב ליישובים ודרכים ראשיות. בעבר כבר בוצעו פיגועים באמצעות ירי טילי נ"ט על אוטובוסים חשופים ועל כן מדובר בחשש פרקטי ומעשי. למרות שניתן להניח שקיימות חלופות להסתרת יישובים, כגון גדרות בטון או מחסומים, אני סבור כי בנושאי פיקוח נפש צריך למצוא את הפיתרון האידיאלי הנהוג בשאר השנים ללא התייחסות לנושא ההלכתי⁴⁰. לכן, לעני"ד, מדובר בפיקוח נפש ממש ולא אמורה להיות מחלוקת בנושא שתילת העצים. כמובן, יש לזכור שגם כאן אנו נשתדל למצוא את הדרכים הקלות מבחינה הלכתית לנטוע את העצים. כלומר ע"י אמירה לגוי, עצי סרק בלבד ונטיעה בגוש אדמה.

ב. למטרות הנצחה וזיכרון נטעו אנשי קק"ל יערות רבים. שטחים נרחבים יוערו כחלק ממפעל הנצחה של קק"ל לזכר שלל דמויות ציוניות שפעלו למען המדינה. היערות הנטועים משמשים לצורך טיולים, הנאה ונוף ולמטרות אקולוגיות שונות.

⁴⁰ בנושא זה הייתי ממליץ לעיין בשיעורו של הרב אייל קרים, הרב הצבאי הראשי, בנושא פיקוח נפש וחילול שבת בצה"ל (מצורף קישור: <https://www.youtube.com/watch?v=drXMtVaw5cc>)

בנושא סוג הנטיעות הנ"ל שלח הרב קוק להסתדרות המורים בשנת השמיטה
תרפ"ד⁴¹:

"אתכבד בזה להעיר את רוח כבודם, בדבר המנהג הכשר והיפה הנהוג אצלנו באה"ק,
לעשות טיול כללי עם התלמידים ביום ראש השנה לאילנות, חמישה עשר בשבט,
ולנטוע אז עצי פרי ביחוד, להרבות את ישוב ארץ ישראל ולרומם את רוח
התלמידים ביסוד החיים של הבניין הלאומי בארץ אבות וצפיית עתידו הגדול.
וכאשר השנה הזאת שנת שמיטה היא, שמן הדין ראוי ומחוייב הוא להמנע מכל
עבודת הארץ ככתוב בתוה"ק "ושבתה הארץ". אמנם מפני הדוחק הגדול ומצב
ההפקעה של המכירה את מה שהוא נחוץ להחזיק את הקיים בארץ, אבל רק להחזיק
את הקיים הותר. ובכל אופן לא לנטע מטעים חדשים ביחוד כשאינם מוכרחים
לשאלות קיומנו.

ע"כ אבקשכם נא עשו זכר לשביעית, והטיול דהאי שתא יהיה בלא נטיעות."

כלומר, הרב קוק התנגד לנטיעת עצים במידה ודבר זה לא הכרחי לקיום המדינה אף
שהמנהג של נטיעת העצים היה מאוד לרוחו בשנים רגילות.

לכן, לעני"ד, אין ספק שנטיעה היום שכל מטרתה היא להנצחה או הנאה,
פעולות שאין להן חשיבות תורנית בפני עצמן, לא תוכל להתקיים בשמיטה על-אף
חשיבותה הרבה.

עם זאת, יש לזכור שגם סוגי נטיעה חיוניים יותר כמו שהובאו להלן יכולים להיות
חלק ממפעל ההנצחה והדבר לא גורע מהיותם חיוניים כהוא זה.

ג. הסוג המורכב ביותר של נטיעות הוא נטיעות שהשפעתן היא אסטרטגית-
ביטחונית, אך מטרתן המוצהרת דומה יותר לנטיעות לשם הנצחה. למשל, הנטיעות
בהן השתתף ח"כ בן-גביר לפני מספר חודשים ניטעו בשטח שנוי במחלוקת מבחינת
התושבים הבדואים שגרו בקרבת מקום וטענו לשליטה עליו. לו הנטיעות היו
מתקיימות כסידורן, ייתכן והבדואים לא היו יכולים לרעות שם את הצאן שלהם
ולבנות שם בתי ארעי וכך הקרקע הייתה עוברת למעשה לבעלותנו.

אך למרות זאת, ייתכן והיו דרכים יותר אפקטיביות להחלת ריבונות בשטח
כדוגמת גידור או בנייה שאינן מחייבות חילול שביעית. מטרת הנטיעות המוצהרת
הייתה 'הפרחת השממה' ולא כיבוש הארץ. אי לכך, ישנו ספק האם במקרה זה אכן

⁴¹ אגרות הראיה, ד, עמ' קעג.

ניתן יהיה להגיד שהנטיעות הן למטרת יישוב א"י ולהקל בנטיעתן או שבשנת השמיטה עלינו לחפש דרכים עוקפות להגנה על שטחים מעין אלו.

אם כך, מצאנו שלושה סוגי מטרות בנטיעות קק"ל שמשפיעות על ההיתר לנטיעה בשמיטה: מטרה ביטחונית פרקטית, מטרה הנצחתית-סביבתית ומטרה סביבתית-ביטחונית. כפי שכתבתי, המטרה הראשונה מבין השלוש מותרת בשמיטה מטעם פיקוח נפש; המטרה השנייה אסורה לנטיעה מכיוון שאין בה צורך הכרחי-ביטחוני והמטרה השלישית נשארה בספק.

נעיין בדעות השונות של רבני תקופתנו בנושא.

פסקי רבנים בני זמננו

בעקבות מאורעות השנה האחרונה רבנים רבים נדרשו לנושא המורכב וחלקם הגיעו למסקנות שונות.

במילים אלו ענה הרב דב ליאור לשואל באתר 'ישיבה'⁴²:

"אני מבין שמדובר באדמות מדינה או אדמות של "קרן קיימת" וההנחיות לפעול במקרה זה הן לשתול על ידי נכרי (אם חריש בלבד ע"י נכרי לא יועיל). תשתלו עצי סרק, שיש אומרים שכל האיסור בעצי סרק הוא דרבנן, ואז יש תרתי דרבנן (נכרי ועצי סרק)."

מפשט דבריו של הרב דב ליאור ניכר כי הוא התיר נטיעה ע"י גוי בעצי סרק ובגוש אדמה. ע"פ המקורות שסקרנו לעיל אכן דעה זו מתקבלת מאוד על הדעת.

עם זאת, במהלך האירועים בשנה האחרונה, ח"כ איתמר בן-גביר הודיע כי הרב דב ליאור התיר לנטוע אף עצי פרי בגוש אדמה לצורך גדול. באותו היום, ח"כ בן-גביר אף הגדיל לעשות ונטע עצי סרק בגוש אדמה בעצמו בשנת השמיטה. אמנם מעשיו אינם ניכרים מהפסק של הרב דב ליאור שהובא לעיל אך ייתכן שהדברים נאמרו מפיו ישירות לח"כ בן-גביר או שניתנו בפסק אחר שלא הגיע לידי.

בדומה לרב דב ליאור פסק גם הרב יהודה עמיחי, ראש מכון התורה והארץ⁴³:

"אם זאת הדרך היחידה בה ניתן להציל קרקעות שערבים רוצים להשתלט עליהם – הדבר אפשרי אך ורק על ידי עצי סרק בגוש... אנחנו ודאי נעדיף מלכתחילה שגויים יעשו את זה, אבל אם אין גויים במקרה של עץ סרק שהיה בגוש אדמה והועבר לאדמה אחרת בגוש זה (ללא התפוררות הגוש) אפשר לטעת במקום החדש אפילו על ידי יהודים"

⁴² התשובה בקישור: <https://www.yeshiva.org.il/ask/29953>

⁴³ נלקח כחלק מכתבה בקישור: <https://www.makorrishon.co.il/news/445225>

מדבריו אף נראה בפירוש כי ניתן בשעת הדחק לנטוע בשמיטה אף ע"י יהודים, במידה ומשתמשים בקולות של גוש אדמה ועץ סרק. הרב עמיחי אף הביא תקדימים לדבריו משנת השמיטה תשי"ב (1952 למנינם) שבה בעקבותה הצנע שהוחל בארץ איפשרו לפועלים לנטוע על-מנת לקבל שכר ולהתפרנס.

בנוסף, לפני שבע שנים, בשנת השמיטה הקודמת, ניטעו עצים בסמוך למסילות רכבת באשקלון על-מנת להסתיר אותן מפני פגיעה מרצועת עזה. תקדים זה כבר הובא במאמר לעיל אך נראה שהרב עמיחי לא מצא טעם לחלק בינו לבין המצב השורר כיום, מבחינת רמת הפרקטיות של הצורך הבטחוני.

ובכל זאת, היו שסייגו בדבריהם את פסקי הרב דב ליאור והרב יהודה עמיחי.

הרב חיים נבון⁴⁴, פרסם ברשת החברתית פייסבוק פוסט בו קרא להימנע מהנטיעות בנגב בשנת השמיטה. ע"פ הרב חיים נבון: "אנחנו דבקים בארץ ישראל כי היא ארץ ה' - לא נעשה זאת על ידי הפרת דברו".

כלומר, ע"פ הרב חיים נבון, קדושת ארץ ישראל לא אמורה להתבטא בהפרת דברו של ה'.

בהמשך דבריו כתב הרב נבון כי "אני מבין שרבנים העוסקים בדבר התירו נטיעות מסוגים מסוימים, בנסיבות המסוימות הללו, אם מקפידים על תנאים רבים ומדויקים. אך כשלא מקפידים על כל אלו אסור לנטוע גם למען מטרות טובות וחשובות"

ככל הנראה התייחס הרב חיים נבון בדבריו לפסקו של הרב דב ליאור (ואולי באופן ספציפי לפרשנות הרחבה של הפסק ע"י ח"כ בן-גביר).

למרות זאת, לא ברור האם הרב נבון סבר כי ישנו איסור עקרוני לנטוע בדרך בה פסקו הרב דוב ליאור והרב יהודה עמיחי או שבעיקרון ישנו היתר באופנים ספציפיים אלא שמוטב שלא להורות את ההיתר בציבור מחשש שמא יבואו לסלף את ההיתר.

⁴⁴ הפסק נלקח מאתר 'כיפה':

<https://www.kipa.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/%D7%91%D7%97%D7%A6%D7%A8-%D7%A9%D7%9C%D7%A0%D7%95/1125270-0>

אי-לכך, פניתי במכתב⁴⁵ לרב חיים נבון ובוא שאלתי אותו האם הדברים נאמרו מתוך פסיקה הלכתית יבשה או שמא מתוך חשש לפריצת גדר בשמיטה וכוונה למנוע מאנשים לנטוע אף באופן אסור.

תשובתו הייתה כי כוונתו הייתה למחות על הדרך שבה אנשים התייחסו לשאלת הנטיעות בשמיטה ללא התחשבות בכוונת ההלכה בכלל אלא מתוך שיקולים לאומיים בלבד.

ע"פ אתר קק"ל, בהוראת הרבנות הראשית, הנטיעות בדרום (נכון לשנת השמיטה התשע"ה) אמורות להתקיים ע"פ המתכונת הבאה⁴⁶:

1. לא תתבצענה נטיעות טקסיות במהלך שנת השמיטה, למעט טקסי נטיעה שייערכו ע"י לא יהודים ושיתבצעו באתרים בהם הותרה הנטיעה ע"י הרבנות, לפי רשימות שאושרו לקק"ל בפיקוחו של אלי שלב.
2. לא תתבצענה נטיעות באתרי טע-עץ ולא תתקיימנה בכלל נטיעות של תלמידים ואחרים במסגרת ט"ו בשבט.
3. קק"ל לא תחלק בשנת השמיטה שתילים לנטיעה לגורמי חוץ, לרבות שתילים לייעור משקי ולמרעה דבורים.
4. בשטחים המותרים לנטיעות לצורך תפיסת שטחים ומניעת פלישה, הנטיעות תעשינה ע"י עובדים לא יהודים. השתילים אשר גדלו עם גושי מצע ושל עצי סרק בלבד. לפי רשימות אתרים שאושרו באופן פרטני ע"י הרבנות בפיקוחו של אלי שלב.
5. הכנת שטחים לנטיעות תשפ"ב במהלך שנת השמיטה, יבוצעו רק לפי אישור פרטני לכל אתר ואתר, שיצא מטעם הרבנות הראשית ובפיקוחו של אלי שלב.

לכאורה, במידה והנטיעות אכן יעשו ע"י גוי, בעצי סרק וגוש אדמה - לא אמורה להיות בעיה הלכתית בהתאם למקורות הפסיקה העוסקים בנושא והובאו במאמר, ובהתאם לפסיקות רוב רבני זמננו.

⁴⁵ השאלה המלאה ששלחתי והתשובה המלאה שענה הרב נבון נמצאת בנספחים.

⁴⁶ [/https://www.kkl.org.il/rabbanut_guidelines_for_shmita](https://www.kkl.org.il/rabbanut_guidelines_for_shmita)

עם זאת, לצערנו, בשנת השמיטה האחרונה לא ניכר כי ההנחיות נשמרות (לפחות לא באופן מדוקדק) כאשר נצפו יהודים רבים שהשתתפו בנטיעות שנערכו בנגב.

סיכום

המאמר עסק בנושא המחלוקת ההלכתית שנוצרה בעקבות נטיעות בדרום הארץ בשנה האחרונה, שנת שמיטה.

הצגתי השוואה בין סוגיית 'הלוקח בית בארץ ישראל' לבין סיטואציה אקטואלית של צורך לנטוע בנגב בשנת השמיטה. ביררנו את הדין בסוגיית 'הלוקח בית' ע"פ הפוסקים השונים במטרה להשליך ממנו על הדין במקרה הנ"ל.

בשתי הסוגיות היו איסורים שונים שעמדו בסתירה למצוות יישוב הארץ. עם זאת, היו גם מספר הבדלים בין הסוגיות. ניתחנו את הדומה והשונה בין המקרים וניסינו לברר האם אכן מדובר במקרה הלכתי זהה או בסוגיות נפרדות.

על-מנת לברר את הנושא נדרשנו לעיין בסוגיית הנטיעות בא"י ובגדרי מצוות יישוב א"י.

לאחר ההשוואה שערכנו, ניתחנו סוגי נטיעות שונים כיום, וניסינו לברר את הדין לגבי כל אחד ואחד מהם. ראינו כי בשניים מהמקרים הדין כנראה ברור אך במקרה שלישי ישנו מקום לספק.

בשל כך, עיינו בפסיקות רבנים בני זמננו ומצאנו כי ייתכן וישנה מחלוקת (הלכתית או פרקטית) בין רבנים בזמן הזה בנושא הנטיעות. ראינו כי בהתאם להנחיית הרבנות הראשית קק"ל נדרשת לעמוד בתנאים הלכתיים (המזכירים במידה מסוימת את פסקי הרבנים המקלים בסוגייה).

נספחים:

המכתב ששלחתי לרב חיים נבון בנושא כוונתנו בהתבטאות בנושא הנטיעות בנגב:

שלום הרב,

אני תלמיד משיבת לפיד במודיעין. בשבועות האחרונים עסקתי בכתיבת מאמר תורני בנושא נטיעת עצים בשמיטה לצורך כיבוש א"י. נושא זה הפך למשמעותי ואף נפיץ השנה עקב מחלוקת בנוגע לקיום הנטיעות באזור ט"ו בשבט.

במאמר הצגתי את דעת הרב, כפי שהרב התבטא בפייסבוק לפני מספר חודשים, וקרא שלא לנטוע עצים בשנת השמיטה אף לצורך קיום מצוות יישוב ארץ ישראל. עם זאת, נתקלתי בשאלה בנוגע לנימוק מאחורי הפסק. האם הרב התכוון שע"פ ההלכה היבשה אסור לנטוע עצים בשמיטה לצורך קיום מצוות יישוב הארץ בשום פנים. או, שכוונת הרב הייתה שבתנאים מסוימים אכן ניתן לנטוע בשמיטה (ע"י גוי, עץ סרק, גוש אדמה וקולות נוספות) אלא שבמידה ונתיר נטיעות מסוגים אלו אנשים עלולים לבוא לידי נטיעות שאין בהן היתר.

אשמח לשמוע את דעת הרב.
בתודה מראש,
נעם גבירץ.

תשובת הרב חיים נבון:

שלום נעם,

יישר כוח על המחקר והכתיבה בנושא הלכתי חשוב. דבריי בפייסבוק לא היו פסק הלכתי, אלא הבעת מורת רוח משיח ציבורי שאינו מתחשב בשיקולים הלכתיים, אלא רק בשיקולים לאומיים. לגופו של עניין, אני מסכים שבנסיבות מסוימות ותוך שימוש בתנאים שהזכרת – אפשר להקל בזה. אחדד עוד ואומר שהבעיה בעיניי אינה שאם נתיר כאן אנשים יתירו גם במקרים אחרים, אלא בעיה עקרונית יותר: שאנשים רבים התעלמו בכלל מהשאלה מה ההלכה אומרת. אחרי ששואלים מה עמדת ההלכה, אפשר להקל במקומות המתאימים.

בברכת התורה,

חיים

רפלקציה:

מאחר ולא מדובר במאמר הראשון שאני כותב מסוג זה, לפני שניגשתי למאמר ביצעתי הפקת לקחים שסייעה לי לתהליך הכתיבה ומציאת המקורות.

הסוגיה שבחרתי אינה פשוטה וכוללת נושאים מסועפים ורחבים מאוד ולכן נעזרתי המון במקורות שמצאתי באינטרנט אך גם בספרים פיזיים. בנוסף, השתדלתי למעט בנושאים ולהשאר ממוקד בסוגיות ספציפיות למרות שרוחב היריעה בנושאים מעין אלו עצום. הנושא של מאמר זה לבדו היה יכול למלא ספר ואף יותר.

בשל כך, אחת המשימות הבעייתיות בהן נתקלתי הייתה סינון החומרים וההנגשה שלהם לקורא באופן הנגיש ביותר, מבלי שירגיש בחסרון של סוגיות מלוות שהושמטו.

את המאמר הכנתי בזמן קצוב ובהתראה קצרה כך שנאלצתי גם לעבוד תחת לחץ זמן ובתנאים לא אופטימליים. בדיעבד, ייתכן ודווקא תנאים אלו עודדו אותי להפיק מאמר ראוי יותר ומוגמר יותר.

בעיני, אחד הדברים החשובים במאמר הוא האקטואליות והבאת המסקנות שלו. המאמר מדבר על נושא שנמצא בלב ההתרחשות הציבורית (במהלך הכתיבה נתקלתי בעוד ועוד התרחשויות בגזרת הנטיעות בדרום). אי-לכך, חשיבותו של המאמר היא בחיבור בין המקורות הראשוניים, כדוגמת הפסוקים והגמרות, אל פסקי הרבנים בני זמננו שפרסמו את הפסקים שלהם בשנה האחרונה ממש.

ביבליוגרפיה:

1. בבא קמא פ:
2. תוס' ד"ה 'אומר לנכרי ועושה' שם.
3. כף החיים אור"ח סי' רמד י'.
4. רמב"ן שבת קל.
5. שו"ת הריב"ש שפז (לקראת הסוף).
6. שו"ע אור"ח סימן שו, סעיף יא.
7. מ"ב מה-מז שם.
8. רמ"א על השו"ע אור"ח סי' ש"ו סי' י"א
9. מג"א שם סי' כ'. מקורות 8-9 הובאו ונפסקו ע"י הרב קוק, שו"ת משפט כהן, סי' קמו.
10. ספר ויקרא (כה, ד):
11. פירוש רבינו שמשון (שביעית פ"א מ"א; פ"ב מ"ו) לשיטת רבינו תם שהובא שם האיסור הוא רק מדרבנן.
12. מנחת חינוך (מצווה שכז אות ב.) גם שם שיטת ר"ת מובאת.
13. ר"ן (שבת לא ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה תנא הזורע).
14. חזו"א (שביעית סי' יז ס"ק כד ד"ה שם משום)
15. ערוך השולחן (הלכות שמיטה סימן יט סעיף ג).
16. ר"ת שהוזכר במקור 11 ו-12.
17. רבינו חננאל (שבת עג ע"ב ד"ה אמרינן)
18. שו"ת מהריט"ץ (החדשות סי' קעו). גילוי נאות, קיבלתי הפניה אמינה למקור זה אך כשפתחתי בו לא מצאתי את הדעה הזו (אולי לא הצלחתי למצוא את המקום הנכון). מצרף קישור בו ניתן לעיין (הוצאה ישנה מאוד)
<https://hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=1144&pgnum=30&st=>
19. ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ד)
20. תוספתא (שביעית פ"ג הי"ט)
21. רמב"ם (הלי שמיטה פ"א ה"ה)
22. כסף משנה, שם
23. שו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' סח אות ו) שהביא גם את מוהר"י קורקוס וערוך השולחן.

24. חזו"א (שביעית סי' יט ס"ק כ ד"ה ובתוס')
25. שו"ת שבט הלוי (ח"ג סי' קנח)
26. ערוך השלחן (הלי שמיטה סי' יט סעי' ה)
27. הרב צבי פסח פראנק (כרם ציון, ח"ד קונטרס ישועת הארץ סי' א הערה א)
28. ספר השמיטה (עמ' יח סעי' ו)
29. חזו"א (שביעית סימן יט ס"ק כ ובמקומות רבים נוספים) וכן הרב מרדכי אליהו (מאמר מרדכי, שביעית פ"ה סעי' ג) ועוד אחרונים רבים.
30. במדבר לג, נא-נו
31. השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם, מ"ע ד'. וכן בפירושו לתורה במדבר לג, נג.
32. כל הפרשנים הללו שם.
33. דברים א,ח. דברים א,כא. וכן דברים יא,לא. בנוסף, ישנן פרשיות רבות נוספות בהן דעת כל הפרשנים תמימה כי יש לפרשן בדרך של הבטחה.
34. פאת השולחן, בית ישראל א', יד.
35. אבני נזר, יו"ד, תנ"ד
36. אם הבנים שמחה, עמ' קנד
37. שו"ת נשמת כל חי יו"ד סי' מח, דף עה ע"ב, - מובא בשו"ת יחוה דעת ח"ה סי' נו ד"ה ו'נודע שהרמב"ן'.
38. לנתיבות ישראל, ח"א, מהדו' ירושלים תשל"ט, עמ קפא
39. רמב"ן, השגות לספר המצוות לרמב"ם מצווה ד.
40. בנושא זה הייתי ממליץ לעיין בשיעורו של הרב אייל קרים, הרב הראשי לצה"ל, בנושא פיקוח נפש וחילול שבת בצה"ל (מצורף קישור: <https://www.youtube.com/watch?v=drXMtVaw5cc>)
41. אגרות הראיה, ד, עמ' קעג.
42. התשובה בקישור: <https://www.yeshiva.org.il/ask/29953>
43. נלקח כחלק מכתבה בקישור: [/https://www.makorrishon.co.il/news/445225](https://www.makorrishon.co.il/news/445225)
44. הפסק נלקח מאתר 'כיפה': <https://www.kipa.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7-AA/%D7%91%D7%97%D7%A6%D7%A8-%D7%A9%D7%9C%D7%A0%D7%95/1125270-0>
45. https://www.kkl.org.il/rabbanut_guidelines_for_shmita